

Қорыта айтқанда, Ыбырай Алтынсаринді тану тек халықтың, қоғамның, ғылымның ғана міндеті емес, оны оқып үйрену өзін мәдениетті, білімді санайтын әрбір азаматтың парызы, оның ұлттық көркемдік түсінігін тәрбиелеумен өсудің – бір құралы. Сондықтан да Ыбырай атамыз армандаған ұстаз қоғам талабына жауап бере алатын, бәсекеге қабілетті болуы тиіс.

Ыбырай Алтынсариннің 19-ші ғасырдың аяғында өзінің педагогикалық қызметінде ұстанған принциптері 21-ші ғасырға аяқ басқан, бәсекеге қабілетті 50 елдің қатарына қосылуға ұмтылыс жасап отырған Қазақстанның қазіргі рухани-мәдени дамуында өзінің өзектігін бір де бір жоғалтқан жоқ, керісінше, уақыт өткен сайын жаңа мазмұнға ие болып, жаңара, жандана түсуде десек қателеспеспіз. Бұл ғылым мен білім дамуындағы сабақтас-тықты және дәстүр тұрақтылығын тағы да дәлелдей түсуде.

Ыбырай атамыздың оқу-тәрбие ісіндегі идеялары, көзқарастары әлі күнге дейін өзінің актуалдылығын жоғалтқан жоқ. Атамыз, бізге, ұстаздарға, яғни өз халқының келешек ұрпақтарына сеніп кеткен. Міне, қазір біз Ыбырай атамыздың педагогикалық көзқарастарының қанша уақыт өтсе де жанданып, жүзеге осы күнде асқанын айқын көріп отырмыз.

ЫБЫРАЙ АЛТЫНСАРИННЫҢ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ТӘРБИЕ МӘСЕЛЕСІ

Рахимова Э.Е.

«Қостанай қаласы әкімдігі білім бөлімінің №3 орта мектебі ММ»

Әр заман, тарихи әр кезең әлеуметтік құбылыстар өзінің дарынды өкілдерін жарыққа шығарып отыратыны мәлім. Олар елдің мұң – мұқтажын көре біліп, халқының сол мұқтажына перзенттік махаббатты арнаған, туған халқының игілігі үшін бар күш жігерін жұмсаған ардақты азамат ретінде халық тарихынан орын алып отырған. Мұндай азаматтардың игілікті дәстүрлері ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып, елдің тарихи, мәдени өміріне елеулі ықпал етіп келген.

Қазақ халқының тарихында аса көрнекті орын алған сондай тұлғалардың бірі- Ыбырай Алтынсарин. Ол жаңашыл, дарынды ағартушы ғана емес, халқымыздың теңіздей толқып тасыған інжу – маржан жырларын жақсы біліп, еңбегіне арқау еткен. Сүйтіп, өзі өмір сүрген дәуірдің мұрат-мүдделерінің кәдесіне, ұрпақ тәрбиесіне жарата білген тұлға. Бұдан бір ғасыр бұрын халықтың, әрбір адамның жарқын болашағын өнер-біліммен тығыз байланысты қарастырылған Ыбырай Алтынсариннің педагогикалық мұрасында білім мен игіліктің негізін қалайтын ұстаз тұлғасы туралы өзінің өзектілігін жоғалтпайтынын, қайта күн өткен сайын жарқырай түсетін идеялар мол және берері әлі де көп. Туған елін сүйетін, оның болашағы үшін жаны ауырған біртуар азамат Ыбырай Алтынсарин бір өзі қазақ балаларын, қазақ халқын білімге шақырған ол қиын жағдайда ауқымды да маңызды істерді іске асырды.

Еңбекқорлылығы, іздемпаздығы, халқына деген шексіз сүйіспеншілігі оған уақытта демеу болып, осы қасиеттері арқылы ол қажымай-талмай өзі ашқан мектептеріне оқу бағдарламаларын құрастырып, соларды балалардың санасына құйып, тәрбиелеудің әртүрлі жолдарын ізденуден жалықпады. Бұл ізденістері оның еңбектерінде айқын көрініс береді.

Сонымен қатар, Ыбырай Алтынсарин қазақ халқының тағдырына ерекше мән берген ұлы ағартушы-педагог. «Мен қазақ жастарының классикалық гимназияларда, ауыл шаруашылық академияларында оқып, білім алуын, өз халқына қызмет етуін, жаңалықты іс жүзінде көрсете білуін жоғары мұрат деп білемін», – дей келе, қазақтың аса көрнекті азаматтарының бірі Ыбырай Алтынсарин өзінің ардақты борышы қазақ балаларын оқыту деп түсінді.

«Тастан сарай салғызатын», «жылдам хабар алғызатын», «адамды құстай ұшыратын», «отынсыз тамақ пісіретін», «сусыздан сусын ішкізетін» керемет күш-білім деген Ыбырайдың ой тұжырымы бүгінгі заман үрдісімен үндес.

Ал оның заманы тарихтың бір аумалы – төкпелі кезеңі болған еді. Өйткені ақтабан шұбырынды, алқакөл сұламадан кейін-ақ енді қазақ жеріне Ресей патшалығының сұғы қадалып, жаулауы басталған-ды. Қазақ халқы небір зорлық-зомбылық, зобалаңды басынан өткізіп жатты. Ауыр заманда білім алып, ат жалын тартып мінгесін-ақ Ыбырай Алтынсарин білім ұранын көтерді. Елді қорлықтан құтқаратын, игілікке бастайтын тек білім деп есептеді. Ыбырай Алтынсарин өзі ашқан мектептерде ана тілінің таза оқытылуына көңіл бөліп, тіл-лашар ретінде халықтың ауыз әдебиетін пайдаланып, өзі де ұрпақ тәрбиесіне арналған әдеби шығармалар жазды. Сол әдеби шығармалары арқылы тіршіліктің өзекті мәселерін көтеруге бет бұрды. Ол қазақтың жазба әдебиетінің, әдеби тілінің негізін қалаушылардың бірі болды. Әдебиетке тың тақырыптар әкеліп, озық ойлар енгізді. Шиеленіскен тартыстар,

соны бейнелер, бұрын болмаған жанрлар арқылы әдебиетті мазмұн жағынан ғана емес, түр жағынан да дамытты.

Оның мазмұнды да мағыналы әсем лирикалық өлеңдері, қысқа да әсерлі әңгімелері қазақ әдебиетінің тарихында өшпес орын алады.Ы.Алтынсаринның көркем әдебиетті мектеп қабырғасында оқытуға байланысты қазақ балалары үшін ана тілінде «Қырғыз хрестоматиясы» (Қазақ хрестоматиясы) атты алғаш оқулық жазып тәжірибеге енгізуі арнайы пән ретінде оқытудың тұңғыш бастамасы болғаны аталады.

Өзінің ағартушылық мақсаттары ана тіліндегі төл оқулықсыз жеткілікті дәрежеде жүзеге аса алмайтынын білген ұлы ұстаз оқу құралын жазу себебін мына жолдар арқылы түсіндіреді: «Қазақ халқының сауатсыздығынан, қазақ тілінде басылған бірде-бір кітаптың жоқтығынан оқу орындарының мұғалімдері қазақ балаларын оқытқанда амалсыздан қазақ тілінің орнына татар тілін пайдаланып жүр. Сондықтан шәкірттерге амалсыздан татар тілінен ешқандай кемдігі жоқ ана тілін тастап, татар тілін үйренуге тура келді. Екінші жағынан, татардың кітап тілі араб, парсы сөздеріне толған, сол себепті ол қазақтарға түсініксіз. Бұл тілде басылып шыққан кітаптардың бәрі де тек дін туралы жазылған кітаптар, сондықтан оларды осы жағынан алғанда дүнияды мақсаттарды көздейтін орыс-қазақ мектептерінде пайдалану қолайсыз».

Оқулық жазуда автор:

- оқу материалдарының оқулыққа балалардың жас ерекшеліктеріне, педагогикалық, прогрестік даму талаптарына сай сұрыпталынып енгізілуі;

- материалдардың орналасу, берілу тәртібінің тәрбиелік-өнегелік тұрғыда үлгі болуы;

- оқушыға материалды меңгеруде баса назар аударатын мәселелерді қарастыруда оқытушының әрекеттері сияқты ұстанымды негізге алғанын көреміз;

Осы әрекеттердің түп-төркіні көркем мәтінді түсіндіруде талдау қажеттігі жатқанын байқатады.

Оқулықта балалар өмірінен, күнделікті тұрмыстан алынған әңгімелер, қазақ ақындарының өлеңдерінен, жырларынан үзінділер, халық даналықтары, мақалдар мен мәтелдер, И. Паульсонның хрестоматиясындағы балалар әңгімелері аударылып берілді.

Жалпы білім беретін орта мектептегі оқу пәндерінің жетекші өлшемдерінің бірі – білім мазмұнының тәрбиелік, өнегелік, тұлғаны дамытушылық мәні дейтін болсақ, онда қазақ әдебиеті пәнінің белгілі мазмұнының негізгі құрамдас бөлігі болып саналатын халық ауыз әдебиеті пәндік бастаудың бір саласы түрінде, отаншылдық сезімді, азаматтық, имандылық, гуманистік дүниетанымды қалыптастыруға қызмет ететін тәрбие құралы ретінде оқулықтан орын алды.

Ыбырайдың әдеби еңбектерінің жинағы "Қазақ хрестоматиясы" (1879) ағартушылық мақсатта жазған әйгілі екі өлеңмен ашылады.Ақын бұл өлеңдерді өз кезінде "Сөз басы" деген атпен алған.Қазір бұл өлеңдер "Кел, балалар,оқылық", "Өнер-білім бар жұрттар" деген атаулармен мәлім. Ол халық ағарту ісіне арнаған әдеби туындыларын да оқу-білімді насихаттаудың, оқушыларды білімге қызығушылықтырын ояту үшін ұтымды әдісінің қажеттігін көрсетті. Оқу білімнен кенже тұрған халық үшін ғылым мен техниканың жетістіктерін насихаттай алатын қысқа көлемдегі поэтикалық шығармалардың айрықша ұтымды екенін, әсерін терең сезінді, сенді. Қазақ жастарын білім алуға,мәдениеттің жаңа дәстүрлерін игеруге, бойға сіңіруге шақырды.

"Кел, балалар, оқылық" өлеңінде ақын қазақ ауыз әдебиетінің дәстүрлерін шебер пайдаланып, білім мен надандықты, жақсылық пен жамандықты қатар алып, салыстырып отырды.

1)Істің болар қайыры

Бастасаңыз алдалап.

Оқымаған жүреді

Қараңғыны қармалап.

2) Надандықтың белгісі-

Еш ақылға жарымас...

Жөн білмеген адамға

Қыдыр ата дарымас...

Бұл өлеңдер халықтың күйін, сол кездегі жағдайын айқын көрсеткен. Балаларды білімге шақырып, білімге деген құштарлықтарын оятуға баулыған. Мысалы, мал байлығын салыстыру, надандық, еңбексіз байлықтың баянсыздығы т.б.

Ал "өнер- білім бар жұрттар" өлеңінде сол тұстағы ғылым мен техниканың ең басты жаңалықтары толық қамтылып, өнер мен білімге қолы жеткен халықтың экономикалық жағынан озықтығын әр салада көрсетеді.("Сарай салғызды", "Айшылық алыс жер", "Көзіңді ашып жұмғанша", "Құстай ұшу", "Балықтай жүзу", " Өнер-жігіт көркі", "Сіздерге бердім ба-

тамды" т.б. Бұл өлеңдерде Ыбырай балаларды өнер –білімге қызықтыра отырып, балаларды еңбексүйгіштікке баулайды.

Ыбырай Алтынсариннің бір алуан өлеңдері әлеуметтік мәселелерге де арналған. Бұған "Өсиет өлеңдер", "Әй жігіттер" тәрізді т.б. өлеңдерін атауға болады. Мұндай өлеңдері биік адамгершілік тұрғысынан ұрлық- қарлықты, астамсу, әділетсіздікті сынап, еңбексіздікті, естілікті салттардың зияндығын көрсетіп, адал- еңбектің адамгершілік мінез- құлықтың артықшылықтарын бейнелейді. Мысалы:

*Араз бол, кедей болсаң, ұрлықпенен,
Кете бар, кессе басың, шыңдықпенен.
Қорек тал бейнеттен де, тәңірім жәрдем,
Телмірме бір адамға мұңдықпенен.
Әй, жігіттер, үлгі алмаңыз
Азған елдің ішінен
Алыс- алыс қашыңыздар
Зияндасты кісіден.
Жақсыны көзден салпаңыздар,
Жақсыдан қапыл қалпаңыздар...*

Ыбырайдың мұндай өлеңдері бүгін де ескерді, мән –мағынасы көнерді деп айта алмаймыз.

Ақынның бірлі – жарым өлеңдері табиғаттың сұлу көрністерін суреттеуге арналған. Мұндай лирикалық өлеңдер Ыбырайға дейін қазақ әдебиетінде кездеспейтін. Өйткені пейзаждық лирика, көбінесе, жазба әдебиетке тән. Табиғат сұлулығын жырлау – орыс әдебиетінде, т.б. елдердің әдебиетінде XVIII ғасырдан келе жатқан белгілі дәстүрлердің бірі. Ыбырайдың "Жаз", "Өзен" өлеңдері көркемдік келісім жағынан (халық өмірімен байланыс, өлкетану т.б.) оқушының жан дүниесінде жайдары сезім туғызып, көңілді әсер қалдырады. Табиғат көріністерін суреттеуі жағынан да Ыбырай мен Абайдың арасында үндестік бар. Олардың орыс әдебиетімен жақсы таныстығы көрінеді.

Ыбырайдың табиғат тақырыбындағы өлеңдерінен ақындық шеберлігі де көрініп тұр. Зерттеушілер бұл өлеңдердің халық арасына кеңінен таралғандығын атап көрсетеді. Сондай- ақ ағартушы ғалым бала тәрбиесіндегі ананың еңбегіне ерекше мән беріп, ана махаббатын терең сезіммен жырлап, сол арқылы баланың ата- ана алдындағы перзенттік парызын есіне салып, ғибратты сөздер, пайымды ойлар айтқан. Бұл өлеңдерді біз бастауыш сыныптардан-ақ жатқа айтып жүрміз. ("Бұл кім?", "Ананың сүюі", " Балғожаның хаты"...)

Ыбырай Алтынсариннің жемісті еңбек етіп, едәуір жақсы шығармалар қалдырған саласының бірі- проза жанры болды. Оның " Бай баласы мен жарлы баласы", "Қыпшақ Сейітқұл", "Киіз үй мен ағаш үй", "Надандық", "Лұқпан хакім", т.б. бірсыпыра шығармалары қоғамдық өмірдің әр алуан жақтарын суреттеуге арналған. Бұл еңбектерінде жазушы өз дәуірінің елеулі мәселелерін көтере отырып, еңбекші халықтың қоғамдық санасын оятуды, тәрбиелеуді мақсат етеді.

"Бай баласы мен жарлы баласы" – Ыбырай шығармаларының биік шыңы. Ол, біріншіден, озық ойларының жемісі әңгіме оқушысын еңбек етуге, өмірін сырын ұғына түсуге бағыттайды. Үсеннің іс -әрекетін жазушы сүйсіне жазады. Асан мен Үсенді салыстыра отырып, олардың адамдық қасиеттерін еңбекке қатысына қарай бағалайды. Бұл әңгімеден сол дәуірден өмір көріністерін, көшпелі тұрмыстың беймаза тірлігін көреміз. Жарлы баласы Үсен – тұрмыстың ауыртпалығын көре жүріп, ысылған еңбек адамы. Ауылдары көшіп кетіп, жұртта қалған екі баланың далада тамақ тауып жеуіне, ауылдың қалай қарай көшкенін аңғаруына, түнде далада түнегенде ит-құстан сақтануына Үсеннің тапқырлығы мен еңбекқұмарлығы себеп болады. Ал бай баласы Асан – өмір үшін күресудің жолын білмейтін, шыдамсыз, еңбекке икемі жоқ жан. Кісі еңбегімен күн көріп, бейқам болып өскен бай баласының басына күн туғандағы дәріменсіздігін суреттеу арқылы жазушы келешек Үсендер жағында екенін аңғартады. Сөйтіп, жастарға өмірден еш нәрсе үйренбей, жалқау болып өскен бай баласындай болмай, қиыншылыққа төзімді, өнерге бейім, еңбек сүйгіш жарлы баласы Үсендей болып өсуді уағыздады.

Ыбырай Алтынсариннің айтулы шығармасының бірі-"Қыпшақ Сейітқұл". Сейітқұлдың іс-әрекетінен оның өмірге жаңаша талаппен қарайтындығы байқалады. Жер шаруашылығымен айналысуы, бұл кәсіптің тиімді тәсілдерін қолдануы (шығыр салу, арық қазу, т.б.), сүйтіп, оның айналасындағылардың орташа тіршілік етуге жетуінің өзі бірліктің, еңбектің нәтижесі екендігін сипаттайды. Әңгіменің тәрбиелік жағы-осындай жаңашылдық бағытында. Сол арқылы қоғамдық құбылыстармен жұртшылықты кеңінен таныстыру мақсаты көзделген. Әрі бұл әңгіме тарихи болған оқиғаның негізінде жазылса керек. Оны автордың өзі атап көрсетеді.

Көркем әдебиеттің күрделі жанры - әңгіме екені белгілі. Өйткені үлкен жанрдағы шығармаларға қойылатын талаптар әңгіме, новелла тәрізді (1-2 эпизодтан тұратын көркем қысқа әңгіме) шағын шығармаларға да қойылады. Бұл тұрғыдан алғанда Ыбырайдың әңгімелері түр мен мазмұн бірлігін сақтай отырып, негізгі мәселені жинақы, тартымды, әсерлі жеткізеді. Өзінің озық идеяларын жеткізуде жазушы халық тілінің байлығын шебер пайдалана білді. Оның шығармаларының бұндай қасиеттері олардың жастарға да, үлкендерге де ортақ екендігін көрсетеді. Ол әңгімелерді баланың санасына жеткізумен қатар оны әр бала санасына жеткізумен қатар оны әр баланың жеке іс-тәжірибиесімен байланыстыруына мүмкіндік береді. Әңгімені, не мысалды талдау барсында әр балаға «сіз не істер едіңіз?» деп, оны дәл сол оқиға жағдайына түсіру қажет етеді. Соның нәтижесінде әр оқушы сын тұрғысынан ойланып, санасына ой түседі.

Белгілі ғалым Қажым Жұмалиев: "Ыбырай Алтынсарин қазақ әдебиетінде көркем әңгіменің негізін салушы атасы болды. Көркем әңгімелердің композициялық құрлысынын шебер етіп құруда да оның өзінше еңбегі бар," – деп жазды.

Бұл аталған ерекшеліктер жазушының барлық әңгімелеріне ортақ.

Мектеп оқулығы үшін жазылғандықтан, Ыбырайдың әдеби туындылары балалар дүниесіне өте жақын. Сондықтан да ол қазақ балалар әдебиетінің атасы деп танылған. Оның шығармалары мұғалімдер даярлайтын оқу орындарында кең көлемде оқытылады. Мектеп оқулықтарына енгізілген. Әңгімелерін идеялық нысанасы жағынан жүйелер болсақ, еңбекті сүю, қадірлеу, жақсы мінез- құлыққа бағыттау, халқын сүю махаббат-мейірім (ана-бала) перзенттің парыз, т.б. өмірдің өзекті мәселелері қамтығанын көреміз.

Жазушының адамгершілік туралы идеялары эстетикалық тәрбиемен байланыста, бірімен- бірі ұштастырыла суреттеліп отырады. Оның шығармаларынан жазушының биік адамгершілік қасиетін, азаматтың тұлғасын көреміз, сүйсінеміз.

Өзінің өнегелі өмірі, тынымсыз ізденісі, жан-жақты таланты арқылы танылған Ыбырай Алтынсарин шығармаларының қазақ әдебиеті тарихында алатын орны орасан зор.

Қорыта келгенде, Ыбырай Алтынсарин- реалист жазушы, ағартушы педагог, қазақ балалар әдебиетінің негізін салушы, тіл тазалығы үшін күрескер, тұңғыш кемеңгер. Өзім қазақ тілі мен әдебиет маманы болғандықтан, «Ыбырай Алтынсарин» тақырыбында өтетін сабақтарда оның тәрбие мәселесіне баса назар аударып, оның шығармаларындағы гуманизм мен патриотизмді алға тартып, оқушыларды ұлы педагогтың қағидаларын ұстана отырып, тәрбиелеуге тырысамын.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Ы.Алтынсарин тағылымы. Алматы, 1991.
2. Ы.Алтынсарин Таңдамалы шығармалар. Алматы, 1994.
3. Ы.Алтынсарин. Таза бұлақ. Алматы, 1988.

БІЛІМ БЕРУДІ ДАМУДАҒЫ Ы.АЛТЫНСАРИННИҢ ЖӘНЕ АҒАРТУШЫЛАРДЫҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МҰРАЛАРЫНЫҢ РОЛІ

Рахметова К.М.

Нұржан Наушабаев атындағы Затобол орта мектебі

Білім-қоғамды тұрақтандыратын, рухани мұраны сақтайтын, ұрпақты-ұрпаққа сабақтастыратын құрал. Сондықтан алға басқан сайын біз халқымыздың тарихи, ұлттық тіл қазынасын, яғни халық қазынасының бағалы жақтарын келешекке өзімізбен бірге индустриясы дамыған, толық техникаланған болашаққа ала баруымыз керек, сонда ғана біздің ұрпақ өз тілін, өз ділін, ұлттық танымын ғасырлар бойы сақтайды.

Ыбырай Алтынсарин – бар саналы ғұмырын туған халқын өнер-білімді, жаңа заманның өркениетті, мәдениетті елдерінің қатарына қосу жолына арнаған көрнекті тұлға. Ол өзінің ағартушылық, педагогтік, ақын-жазушылық тарихи қызметі мен зор талантын, жан-жақты терең білімі мен қайрат-жігерін елдің "желкілдеп өскен көк шөптей" жас ұрпағын оқытып, тәрбиелеуге, қазақ жерінде жаңа үлгідегі мектептер ашып, оқушыларды өз кезінің озық ғылымымен қаруландыруға, кәсіп түрлеріне үйретуге арнаған.

Ыбырай бұл жолда сан алуан кедергілер мен қиындықтарды жеңе отырып, үлкен жетістіктерге қол жеткізді, сөйтіп, туған халқының мақтан тұтатын ардақтысына айналды.

Қазақ даласына білім нұрын шашқан ұлы кемеңгер ұстаз, оқу-білім саласына ерекше еңбегімен өмірлік мұра қалдырған тұңғыш кемеңгер ағартушы.

Ыбырай халықтың өміріне, тарихында орны бөлек, аз өмірін халық тағдырымен бөліп қарай алмайтын ерекше нұрлы ғұламалардың бірі. Тарихтың соқпағынан халық өз даналығымен ерлігімен мұқалмас үміт арманымен өтеді десек, сол жолға қосқан үлесі ерек-